
דני אלקלעי

**שליחותו הנעלמה של רבי רפאל אהרן בן שמעון
וזיקתה להתמודדותו עם תהליכי המודרניזציה כחכם באשי במצרים**

רבי רפאל בן אהרן בן שמעון שירת כחכם באשי במצרים במשך כשלושה עשורים (1891–1921), בתקופה שחלה חדירה מואצת של תהליכי המודרנה לחיי היהודים במצרים. פעילותו ופסיקתו ההלכתית הרחבה במצרים מקנות לו מעמד מרכזי בין חכמי המזרח שהתמודדו עם בעיות המודרנה.

במאמר זה מתגלה לפנינו לראשונה סיפור יציאתו לאירופה בשליחות בית המדרש "דורש ציון" בירושלים בשנים תרל"ט-תרמ"א (1879–1881). במהלך השליחות סבב רבי רפאל אהרן בקהילות צרפת וגרמניה, וכפי שעולה מספר התרומות הוא הרבה לשהות בעיר פריז, שבה התרכזו מנהיגי הציבור היהודי ומוסדותיו ובה ניכרה השפעתן הרבה של ההשכלה והמודרנה על החברה היהודית. ככל הנראה, במסעו זה לאירופה השכיל רבי רפאל אהרן להכיר את משברי המודרנה ואת דרכי ההתמודדות של החברה היהודית המסורתית אתם, דבר שסייע לו בתפקידו כחכם באשי במצרים.

רבי רפאל אהרן אינו מזכיר בכתביו שליחות ראשונה זאת, אף שעל שליחותו המאוחרת יותר למרוקו מטעם עדת המערביים בירושלים הרחיב בכתביו. השליחות לצרפת נשארה בגדר שליחות נעלמה עד שהתגלתה בספרי התרומות של "דורש ציון".

* המאמר נערך ועובד על יסוד עבודת התיזה "בשליחות ביהמ"ד דורש ציון", טורו קולג', ירושלים תשס"ד, בהנחיית ד"ר אריה מורגנשטרן, ומתפרסם לציון מאה וחמישים שנה לייסוד בית המדרש "דורש ציון" בשנת תרכ"ו (1866).

רבי רפאל אהרן בן שמעון (להלן: ראב"ש; תר"ח-תרפ"ט, 1848-1928), מהדמויות התורניות הבולטות בסוף המאה הי"ט וראשית המאה העשרים, שירת כחכם באשי במצרים במשך שלושה עשורים (1891-1921). ראב"ש, בנו של רבי דוד בן שמעון ("צוף דב"ש"), ראש עדת המערביים בירושלים במאה הי"ט,¹ החל את פעילותו הציבורית עוד בימי אביו כמזכיר בבית דינו, והמשיך בה ביתר שאת לאחר פטירתו הפתאומית של אביו בשנת תר"מ (1879).

ראב"ש היה פעיל בוועד עדת המערביים (המוגרבים) ואף יצא מטעמם לשתי שליחויות למרוקו (יערי, תשי"ב, עמ' 753).² בספרייה הלאומית בירושלים מצוי כתב השליחות המרשים שניתן לו מטעם ועד העדה על גיליון גדול באלול תרמ"ה (1885),³ ובארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי נמצאת "אגרת לנדיבים" מטעם חכמי עדת המערביים מיום כ"ד חשון תרמ"ז,⁴ לק"ק אירבאט שבמרוקו. כשד"ר של העדה לארצות המערב התרשם ראב"ש מהשמירה על המסורת הדתית במרוקו "וככה גם בשאר מדינות המערב (מרוקו) אשר שמה עוד דגל הדת עומד על תילו כי צרעת החפשיות לא פשה בקירותם" (בן שמעון, תרמ"ט, עמ' 10).⁵ בשליחותיו הוא אסף ושימר מנהגים של בני מרוקו, ובפאס אף ייסד את אגודת "דובב שפתי ישנים" להצלת כתבי יד עתיקים של חכמי מרוקו ולהבאתם לדפוס (עמר, תשנ"ח, עמ' תקנ"א).⁶ ח"י חברי האגודה התחייבו לקבל על עצמם כל אחד הדפסת ספר אחד. בין הספרים שהודפסו בנא-אמון (אלכסנדרייה) היו "צלצלי שמע" לר' משה אבן צור (תרנ"ב) וספרי ר' יעקב אבן צור – "עת לכל חפץ" (תרנ"א), ו"משפט וצדקה ביעקב" (תרנ"ד, תרס"ג).

במהלך שליחותו השנייה למרוקו נקרא ראב"ש לכהן בקודש כרב ראשי וכחכם באשי בקהיר, תפקיד שמילא משנת תרנ"א (1891) עד לפרישתו ושובו לארץ בשנת תרפ"א (1921). בעת שירותו במצרים חיבר כמה ספרי הלכה

¹ רבי דוד בן שמעון (1826-1879), עלה לארץ בשנת 1854, עמד בראש ישיבת "צור דוד", יזם והקים את שכונת "מחנה ישראל" (1865) לבני העדה מחוץ לחומות, חיבר את הספרים "שער החצר", "שער המפקד" ועוד. וראו עליו ברנאי, תשל"ג, עמ' 135-138.

² וראו עוד דייק, תשנ"ד, עמ' 19.

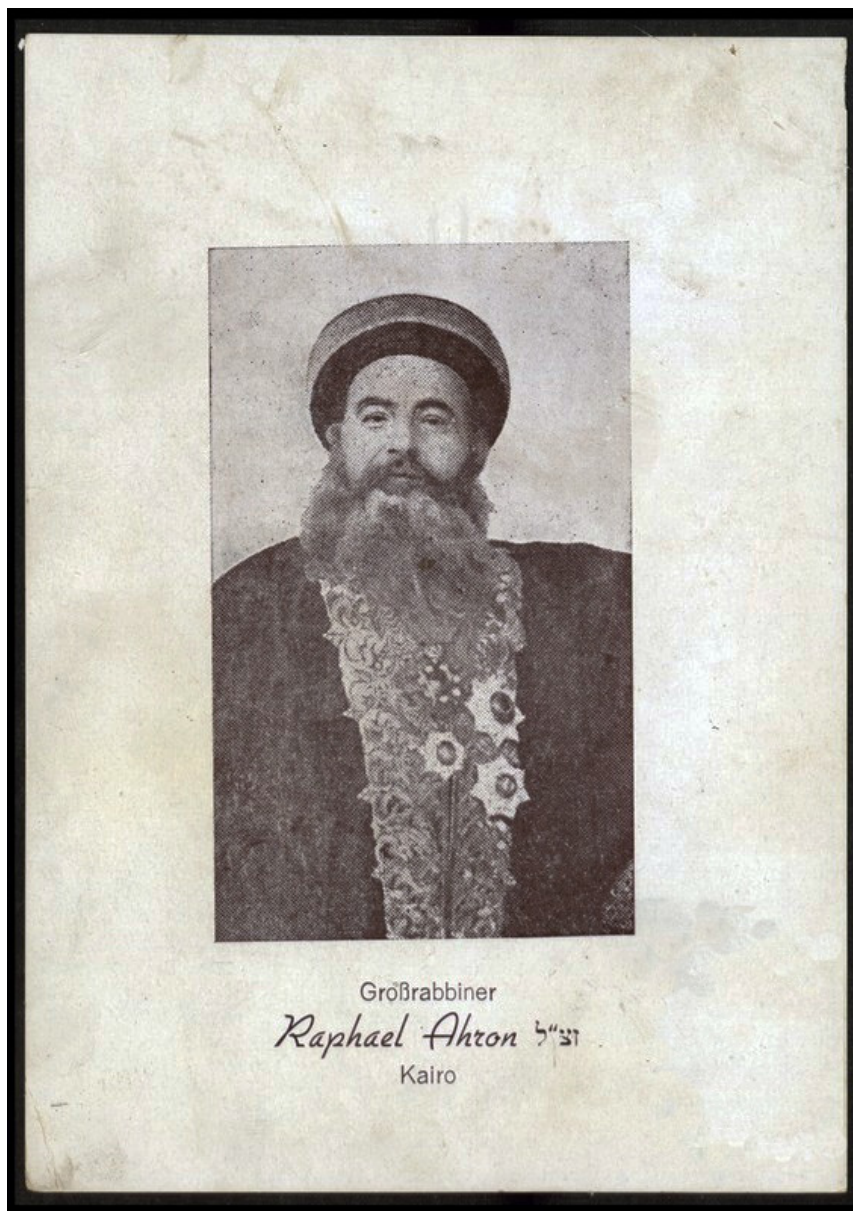
³ הספרייה הלאומית בירושלים, כתבי יד 42-199-4.

⁴ הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, מספר J/13.

⁵ מתוך ההקדמה לספר אהבת הקדמונים, כתב יד יחיד שראב"ש העתיק בפאס והוציא לאור בירושלים בתרמ"ט.

⁶ לדעת בשן (2012), הקים ראב"ש את האגודה בשליחותו השנייה למרוקו בשנת 1891. החברה פעלה עד שנת תרס"ב.

חשובים ובהם "נהר מצרים" (תרס"ח), ובו פירוט המנהגים והמסורות של חכמי מצרים, "טוב מצרים" (תרס"ח) על תולדות חכמי מצרים, "שו"ת ומצור דב"ש", "נהר פקוד" ועוד.

כחכם באשי של קהיר בתקופה של שינויים חברתיים מרחיקי לכת, התמודד ראב"ש עם התפשטות המודרנה וההתבוללות, והנהיג את עדתו ברמה תוך שמירה על אחדותה. בקהיר הוא כתב פסקי הלכה רבים ותיקן תקנות בעניין נישואי תערובת ומניעת עגינות. הוא טען כי התקדמות המדע והטכנולוגיה מעמידה לפני אנשי ההלכה בני הזמן בעיות סבוכות, ויש לחדש את הפסיקה ההלכתית בהתאם לכך (זוהר, תשנ"ג; פוזיילוב, תשנ"ח, עמ' 231–237).

כותבי תולדותיו של ראב"ש מציינים בהערכה את תרומתו הברוכה כשד"ר לארצות המגרב ואת הזמנתו לכהן כחכם באשי במצרים בעקבות פעילות זו. מרבית הכותבים מציינים את תחילת פעילותו כשד"ר בשנת תרמ"ח (1888) (דיין, תשנ"ד, עמ' 19),⁷ וחלקם מקדימים זאת לשנת תרמ"ה (1885) (יערי, תשי"ב, עמ' 753).⁸ אולם מפנקסי תרומות שבארכיון הציוני המרכזי בירושלים נמצא כי יש להקדים את פעילותו כשד"ר כבר לשנת תרל"ח (1878).⁹

שליחות מוקדמת זאת של ראב"ש כשד"ר הייתה בשירות בית המדרש "דורש ציון" בירושלים. ראב"ש אינו מזכיר שליחות זאת בתיאורים האוטוביוגרפיים הנרחבים שבהקדמות לכתביו וכן אינה מוכרת לכותבי הביוגרפיה עליו בנספחים לספריו "נהר מצרים" (מהדורת תשנ"ח) ו"טוב מצרים" (מהדורת תשנ"ד). השליחות של ראב"ש לאירופה נשארה עלומה עד שהתגלתה, כאמור לעיל, בספרי התרומות של בית המדרש "דורש ציון" (אלקלעי, תשס"ד, עמ' 98–110).

רבי רפאל בן אהרן בן שמעון שירת כחכם באשי במצרים במשך כשלושה עשורים (1891–1921), בתקופה שחלה חדירה מואצת של תהליכי המודרנה לחיי היהודים במצרים. פעילותו ופסיקתו ההלכתית הרחבה במצרים מקנות לו מעמד מרכזי בין חכמי המזרח שהתמודדו עם בעיות המודרנה.

במאמר זה מתגלה לפנינו לראשונה סיפור יציאתו לאירופה בשליחות בית המדרש "דורש ציון" בירושלים בשנים תרל"ט–תרמ"א (1879–1881). במהלך

⁷ וראו גם עמאר, תשנ"ח, עמ' תקמ"ח; Zohar, 2010, pp. 422–423.

⁸ וכך עולה מכתב השליחות (תרמ"ה) של ועד העדה המערבית (לעיל, הערה 3) מאלול תרמ"ה, וייתכן כי איחר את שליחותו לראשית תרמ"ו. קביעת מועד השליחות לשנת תרמ"ח נסמכת כנראה על עדותו של ראב"ש בהקדמה לספר "אהבת הקדמונים" (לעיל, הערה 5) על אירוע בעיר פאס "אשר חזו עיני יום ר"ח ניסן תרח"ם [=תרמ"ח]". ונראה גם על פי סדר הקהילות שבכתב השליחות (תרמ"ה, שורות 9–11) שהגיע לפאס לקראת סוף שליחותו.

⁹ פנקס נדבות א משנת תרל"ח, J32/6/1. פנקס נדבות ב משנת תרמ"ט, J32/6/2. הפנקס השני נמסר לר' אברהם אופלטקא, בנו של ר' יצחק מפראג מנהל בית המדרש "דורש ציון".

השליחות סבב רבי רפאל אהרן בקהילות צרפת וגרמניה, וכפי שעולה מספר התרומות הוא הרבה לשהות בעיר פריז, שבה התרכזו מנהיגי הציבור היהודי ומוסדותיו ובה ניכרה השפעתן הרבה של ההשכלה והמודרנה על החברה היהודית. ככל הנראה, במסעו זה לאירופה השכיל רבי רפאל אהרן להכיר את משברי המודרנה ואת דרכי ההתמודדות של החברה היהודית המסורתית אתם, דבר שסייע לו בתפקידו כחכם באשי במצרים.

רבי רפאל אהרן אינו מזכיר בכתביו שליחות ראשונה זאת, אף שעל שליחותו המאוחרת יותר למרוקו מטעם עדת המערביים בירושלים הרחיב בכתביו. השליחות לצרפת נשארה בגדר שליחות נעלמה עד שהתגלתה בספרי התרומות של "דורש ציון".

בית המדרש "דורש ציון"

"דורש ציון" הוקם בירושלים בשנת תרכ"ו (1866) על ידי ר' יוסף בלומנטל שעמד בראש חברת "דורשי שלום ירושלים" בפריז. בלומנטל בחר למנהל בית המדרש את ר' יצחק אופלטקא מפראג, מתלמידי החת"ס סופר, שעלה לירושלים בצעירותו (1838), והיה מאישי הציבור הבולטים ביישוב הישן בירושלים. ר' יצחק פראג האשכנזי נמצא ראוי להגשים את חזונו של בלומנטל להקים בית ספר שילמדו בו ילדי הספרדים וילדי האשכנזים, גם בזכות העובדה כי נשא לאישה בת למשפחת עייאש, שסבה שימש כ"ראשון לציון" וכראש עדת הספרדים בירושלים. בהנהלת בית המדרש שירתו גם ר' דוד בן שמעון, ראש עדת המערביים (המוגרבים) ור' יונה לייב מנדלסון האשכנזי.

התנגדותם של חכמי האשכנזים לשלוח את ילדיהם למוסדות חינוך חדשים, ובמיוחד כאלה שנבנו על ידי נדבנים מהגולה, גרם לכך שב"דורש ציון" למדו כמעט אך ורק ילדי הספרדים. ההתנגדות האשכנזית לחידושים ולשינויים בתחום החינוך באה לביטוי בלחצים ואיומים על ר' יצחק פראג, עד כדי פגיעה פיזית במנהל וניסיון להטיל חרם על בית המדרש.¹⁰ הלחצים אילצו את ר' יצחק להתחייב שלא ללמד את תלמידיו את "לשונות העמים" וההשכלה, אך בית המדרש "דורש ציון" היה קרוב לוודאי הראשון מבין בתי הספר המסורתיים

¹⁰ על פרשה זו ראו מאמרי – אלקלעי, תשס"ז.

בירושלים שלימד את שפת הארץ, השפה הערבית, כדי שבוגריו יוכלו להתפרנס בכבוד.¹¹

קשייו הכספיים של בית המדרש "דורש ציון" החלו לאחר מותו של המייסד ר' יוסף בלומנטל, ב-1870, ובמיוחד לאחר התמוטטות המבנה החדש: "ובשנת תרל"ח בעו"ה נחרב הבהמ"ד מרוב הגשמים והשלגים" (גרייבסקי, תרפ"ח). ר' יצחק אופלטקא, מנהל המוסד והמשגיח הראשי, ניסה לפעול באמצעים שונים להשיג תרומות, במיוחד באמצעות קשר מכתבים עם ראשי החברה המייסדת בפרוץ "דורשי שלום ירושלים" ועם אישים אחרים. נדרו של ר' יצחק שלא לצאת מירושלים מאז דרכו בה רגליו בצירוף גילו המתקדם מנעו את יציאתו האישית כשליח. וכך נאלצו מנהלי המוסד, כדרכם של מרבית המוסדות בירושלים, לשגר שליח מיוחד לגולה (שד"ר) לאסוף תרומות לשיקומו של הבית.

הבחירה נפלה כאמור על ראב"ש¹² בנו של ר' דוד בן שמעון (צו"ף דב"ש), מהמשגיחים של בית המדרש מאז הקמתו. ראב"ש נולד במרוקו בשנת תר"ז, עלה לארץ בגיל צעיר והוסמך כחכם כבר בגיל 13. מצעירותו היה יד ימינו של אביו ומזכיר בית הדין שלו, ולימד בישיבה של אביו "מגן דוד" בירושלים. ראב"ש הכיר את בית המדרש "דורש ציון" בזכות מעורבותו של אביו בניהולו של המוסד ובהכוונתו וכן מעבודתו שם. אנו למדים על כך מעדותו האישית:

כי אנכי הח"מ ידיעתי מקפת בכל ענייני הבהמ"ד [הבית המדרש] הזה מיום ידעתי ושמשתי בו [...] והיו [אבי והראש"ל] משגיחים [...] על תועלת הבהמ"ד הקדוש ושניהם כתרוהו ויעדו לו גאון וגובה בהיותם דורשים תועלתו בכל ליבם וכוחם הגדול (פנקס הנדבות, א, דף 28).

¹¹ תכנית הלימודים בבית ספר למל, שהוקם בירושלים בשנת תרט"ז (1856), כללה את לימוד השפה הערבית כבר מראשיתו, אך כדברי לונץ, "לעיתים רחוקות הפקידו בו [...] גם מורה לשפה הערבית ולשפה האירופית" (נתיבות ציון, מובא אצל אלבוים-דרור, תשמ"ו, עמ' 87). בית הספר למל לא נמנה עם בתי הספר המסורתיים, ולדעת אלבוים-דרור תכנית הלימודים המקורית של בית הספר "סימלה את פריצת הדרך כנגד החינוך המסורתי" (שם, עמ' 86).

¹² על תולדותיו ראו עמר, תשנ"ח, ב, עמ' תקמג-תרח; פוזיילוב, תשנ"ח, עמ' 217-260.

חתימתו של ראב"ש אף מתנוססת כסופר וכעד על שטר הקניין של חצר בית המדרש משנת תרכ"ט (1869).¹³

כתב השליחות של ראב"ש

מפנקס השליחות של ראב"ש המצוי בידינו ניכר כי הכנות מרובות נעשו על ידי המוסד, כולל קשרים עם הקונסוליות הזרות, כדי לצייד את השליח לקראת יציאתו לאירופה. על כריכת העור של פנקס הנדבות משנת תרל"ח הוטבע כך:

פנקס נדבות לטובת בהמ"ד "דורש ציון" / יכב"ץ שיסד בעיה"ק ירושלם / תובכ"א התורני המנוח כמהו" יוסף / בלומענטהאל ז"ל מזה יב שנה / עם כל הח"ק חברת / דורשי שלום ירושלם שבק"ק פאריז / ובראשם הרה"ג כמוהר"ר אליעזר איזידור / הי"ו אב"ד דכל מדינת צרפת.

כתב השליחות נכתב בכתב סופר רהוט בתחילת פנקס הנדבות, ונחתם בירושלים ביום ח' ניסן תרל"ח (1878) על ידי שלושת ראשי המוסד – ר' יצחק פראג, מייסד בית הספר ומנהלו, ר' רחמים יוסף חיים, בנו של ר' יצחק, שהיה גם מורה בבית המדרש, ור' יונה ליב (מנדלסון), שהיה אף הוא מתלמידי החת"ם סופר ומבוני בית המדרש. כתב השליחות מציג את מעלותיו של המוסד ואת קשייו הכספיים, ומפליג במעלותיו של השליח:

והזמין ה' לידינו איש נאמן, נטע נעמן, רחימא דנפשתנא, שלם במידות וכדעות, סופר מהיר ומליץ מפואר, מוהל אומן ומומחה, הרב הכולל בישראל להלל (פנקס נדבות, תרל"ח, דף 1).

לכתב השליחות מצורף מכתב המלצה של חכמי הספרדים בירושלים, שנחתם באותו תאריך (ח' בניסן). בחתומים היו החכם באשי, הראש"ל ר' אברהם אשכנזי וממלא מקומו ר' רפאל מאיר פאניז'ל, ר' דוד בן שמעון, ראש עדת המערביים בירושלים (אביו של השליח), ר' שלמה חזן ור' משה מלכה מעדת המערביים. כתב השליחות מתורגם גם לצרפתית ולאנגלית ומצורפות חתימותיהם של

¹³ על חשיבותו של שטר הקניין לתולדות בית המדרש ראו מאמרי – אלקלעי, תשס"ז. את תעתיק שטר הקניין ראו אלקלעי, תשס"ד, בנספחים. שטר הקניין נתרם לאחרונה ליד בן צבי בירושלים, ומספרו T79.

הקונסול הבריטי ושל הקונסול הצרפתי, וכן אישור של ארכיטקט צרפתי להערכת הנזק שנגרם לבניין בית הספר.

לפנקס מצורפת גם טבלה מפורטת ומסודרת ובה רשימת שמות ח"ן (58) תלמידי בית המדרש וחלוקתם לשלוש כיתות ספרדים ולשתי כיתות מערביים. הטבלה מפרטת את גילם של התלמידים – מגיל עשר עד חמש-עשרה, ואת מוצאם. רבים מהתלמידים שברשימה שימשו מאוחר יותר כשדר"ם, כעסקנים וכרבנים בארץ ובתפוצות. כמו כן מציינת הטבלה את המסכת מהתלמוד הנלמדת בכל כיתה:

כת ראשונה לומדים מסכת שבועות [...] כת ב' מס' קידושין [...] כת ג' מס' ביצה [...] בני המערביים כת א' בבא קמא [...] כת ב' מס' מגילה (שם, דף 7).

על שליחותו ודרכו של ראב"ש אפשר ללמוד משני מסמכים נוספים. המסמך האחד, מיום 15 במאי 1878, הוא מכתבו של ר' יצחק פראג אל מנהל בית הספר החקלאי "מקווה ישראל" קרל נטר, שהיה מזכיר חברת כ"ח בפריז. במכתב בשפת היידיש, שנמצא בארכיון הציוני, מעדכן ר' יצחק פראג את קרל נטר על מצבו של בית הספר ועל הסכום הנדרש להוצאות התיקון (10,000 פרנק), וכן על ההכרח לשלוח כשליח לצרפת את "הבן של הרב המרוקאי שאתה מכיר היטב", ר' דוד בן שמעון. ר' יצחק מבקש מקרל נטר לסייע לשליח הצעיר בעצות ובמעשים (מכתבים, תרל"ח). מסמך זה מהווה אם כן הוכחה נוספת לשליחותו של ראב"ש שהייתה עד עתה עלומה ובלתי מוכרת.

המסמך האחר המופיע בספר התרומות שהיה בידי השליח, הוא מכתב המלצה של רבה של נא אמון (אלכסנדרייה), ר' משה פארדו (פנקס נדבות, תרל"ח, דף 6). מכאן שהשד"ר יצא לדרכו מירושלים דרך מקווה ישראל ליפו באנייה היורדת למצרים, ושהה בדרכו לאירופה באלכסנדרייה. כפי הנראה אף שיבתו חזרה מהשליחות הייתה דרך אלכסנדרייה.

בתחילת פנקס השליחות מופיעים גם מכתבי ההמלצה של ראשי חברת "דורשי שלום ירושלים" מפריז, חברת האם של "דורש ציון". מכתביהם של הרב אליעזר איזידור, רבה הראשי של צרפת, מיום 12 ביולי 1878, ושל הרב צדוק כהן, הרב הראשי של פריז. מכתבים אלו נכתבו קרוב לוודאי סמוך לבואו של השליח לפריז. מכל העולה לעיל ברור כי השליח יצא לדרכו אחרי 15 במאי 1878, והגיע לפריז לפני 12 ביולי 1878, משך זמן מסע של חדשיים בקירוב.

בתחילת מסעו מפרסם ראב"ש מכתב בעיתון "הלבנון" היוצא לאור במיינץ שבגרמניה. במכתב מיום 9 באוגוסט 1878 הוא מתאר את סיבת בואו:

האסון הנורא שקרא (!) לבהמ"ד המפואר דורש ציון [...] אשר לריבוי הגשמים שירדו בירושלים [...] כל כתלי ביהמ"ד הנ"ל נוטים לנפול וצריכה הוצאה מרובה לתקנו כבראשונה וע"כ הוכרחו מע' הרבנים המשגיחים שבירושלים לשלוח אותי פאריזה.

והוא מבקש מהעורך "לפרסם הדבר בכל ערי צרפת [...] לעורר לב אחינו הרחמנים לתת לכסף מוצא לחזק את בדיק הבית" (הלבנון, תרל"ח). השליח מצרף לפנייתו לעיתון מכתבי המלצה של הרבנים הראשיים בצרפת, הרב אליעזר איזידור והרב צדוק הכהן המדגישים "כי תחילת יסודתו [של בית המדרש] מצרפת יצא, ועלינו לחוס על מפעלנו אשר עמלנו בו זה י"ב שנים" (שם), וכן את מכתבו של הרב משה ווייסקאפף, חבר הוועד המרכזי לתמיכה בעניי ארץ ישראל.

מסעותיו של השד"ר לצרפת וגרמניה

תחנתו הראשונה של ראב"ש באירופה הייתה בפריז. בסוף המאה ה-19 חיו בפריז קרוב למחצית יהודי צרפת, ובה פעלו מוסדותיה המרכזיים (הקונסיסטוריה המרכזית, הרב הראשי של צרפת והקונסיסטוריה של פריז), ובה חיו ופעלו גם עשירי היהודים. בפריז היה גם מרכזן של חברת כ"ח ושל החברה שהקים ר' יוסף בלומנטל, המייסד והתומך של "דורש ציון" (בלומנטהאל שולע), חברת "דורשי שלום ירושלים". שם הוא קיבל כאמור את המלצתו של הרב איזידור ושל הרבנים האחרים מהחברה.

מרשימות התורמים בפנקס הנדבות עולה כי ראב"ש קיבל בפריז תרומות חשובות של עשירי היהודים. כך, לדוגמה, תרומתה של משפחת רוטשילד (שעמדה בראש הקונסיסטוריה) פותחת את הרשימה עם 1,000 פרנק, הברון הירש והברון גינצבורג 200 פרנק כל אחד ותרומות נכבדות אחרות באמצעות הרבנים וויסקאפף, איזידור ועוד. התורמים ציינו בדרך כלל את תרומתם בפנקס התרומות, ולעתים רשמו גם הערות בכתב ידם. הערות השליח כתובות בכתב יד ספרדי. ליד תרומתו האישית של הרב איזידור מציין הרב את התאריך "כ"ח טבת ש' תר"מ" (ראשית 1880), שזה שנה וחצי לאחר בואו לפריז, ונמצא כי שב לפריז כנראה כדי לגבות את התחייבויותיהם של התורמים. סך התרומות שהשיג השליח בפריז (3,558 פרנק) היה נכבד בזכות עשירי העיר, אף כי מרבית התרומות היו עשרה עד עשרים פרנק.

מפריז עשה ראב"ש את דרכו למרסיי שבדרום צרפת, ואף בה זכה לתרומות נכבדות, ומשם פנה צפונה לערי השדה ולקהילות דרום מערב צרפת. בעוד שבערים הגדולות אסף השליח תרומות מבני הקהילה, בקהילות הקטנות בהן לא שהה אלא זמן קצר, וקיבל תרומות קטנות מהארגונים הקהילתיים. לאחר חזרתו לפריז, יצא ראב"ש למסע נוסף לצפון צרפת ומזרחה, לחבלי אלזס לורן. באזור זה, שעבר ב-1871 לשלטונם של הגרמנים, חי הריכוז הגדול של הקהילות המסורתיות אך הדלות יחסית באמצעים, דבר שניכר מרישומי התרומות שבפנקס. גם כאן הגיעו רוב התרומות מארגונים קהילתיים ומחברות צדקה. את מסעו המשיך ר' רפאל אהרן לקהילות שבמערבה של גרמניה. פרנקפורט, העיר המרכזית, הרימה יותר ממחצית הסכום הכולל שנאסף בגרמניה. בדרכו חזרה לצרפת עבר בבזל שבשווייץ, ומשם שב לפריז.

ממכתבי ההמלצות שקיבל השליח, במיוחד באלזס לורן, עולה כי השפה הצרפתית הייתה השפה השגורה אצל יהודי האזור ואף אצל הרבנים, תופעה המצביעה על תהליך השתלבותם והתערותם, גם של היהודים המסורתיים, בחברה האזרחית הצרפתית.

מדפי פנקס הנדבות נמצא כי ראב"ש ביקר במהלך שליחותו ב-39 קהילות בצרפת ובמערבה של גרמניה. רוב התרומות היו אמנם צנועות, אך הסך המצטבר של התרומות הגיע ליותר מ-12,000 פרנק, סכום הגבוה מההערכה הראשונית של עשרת אלפים פרנק להוצאות תיקון הבניין. מעדותו האישית של השליח עולה ששליחותו הצליחה מעל המשוער: "בכסף תרומתם ששקלו אז על ידי [...] נבנה הבהמ"ד הנו' ברוב הוד ויופי והדר, את אשר לא פיללנו מראש" (פנקס התרומות, א, דף 28).

גם ר' יצחק אופלטקא מציין בכתב הודעה מתרל"ט כי הצליחו לבנות מחדש את בית המדרש "מנדבת אחינו שבאירופא ומעט מזעיר מאחינו שבמדינת אלג'יר וסביבותיה", כשכוונתו ודאי לשליחו המיוחד של בית המדרש, ראב"ש. בניית בית המדרש החלה אמנם קודם סיום השליחות, וייתכן שחלק מהתרומות הועברו לארץ ישראל תוך כדי השליחות, ואולי אף בידי נציג חברת "דורשי שלום ירושלים", מיכאל ארלנגר, שהגיע לירושלים לחנוכת בית המדרש המחודש.

המפגש עם ההשכלה והמודרנה

מהתיאור המפורט של מסע השליחות לצרפת אפשר אולי להבין מה היו המקורות להשכלתו הכללית הרחבה של ראב"ש, עובדה שמציינים כל החוקרים וכותבי העתים. במאמר בעיתון "דואר היום" לרגל שובו של ראב"ש לארץ עם

סיום תפקידו כחכם באשי במצרים, מציין אברהם אלמליח (1920)¹⁴ כי ראב"ש "בעיתות הפנאי למד גם שפות אירופיות וישתלם בצרפתית, באיטלקית, בספרדית, בערבית ועוד. שמו נתפרסם בארץ כמופלג בתורה וכידען גדול בהוויות העולם, והוא נחשב כעת לאחד הרבנים היותר מפורסמים שבדורנו זה שתורה והשכלה נצמדו בו יחד". בר אשר (תשמ"ו) מציין כי ראב"ש "הושפע מהרוח החדשה של 'חוכמת ישראל' באירופה" (עמ' 350), וזוהר (2010) מזהה את ראב"ש כבעל פתיחות מחשבתית ש"למד ערבית ושפות אירופיות וקרא מספרות ההשכלה היהודית בעברית מודרנית" (עמ' 422).¹⁵ תיאורים אלה על הכשרתו של ראב"ש בשפות אירופיות ובהשכלה, יכולים להתאים להערכתו לתקופת שליחותו הראשונה כשד"ר למערב אירופה.

עיון מדוקדק בסדר מסעותיו של ראב"ש מגלה כי השליח שהיה בין מסעותיו לאזורי השליחות השונים תקופות לא קצרות בעיר פריז. כך, לדוגמה, בין תחילת פעולתו בפריז (יולי 1878) ובין הגעתו לליון (מרס 1879) עברה יותר ממחצית השנה. גם בין מסעו לדרום צרפת למסעו לאלזס לורן, בתנאי התחבורה המודרניים של צרפת באותם ימים, עבר פרק זמן ארוך, שבו שהה ככל הנראה בפריז.

פריז הייתה כאמור מקום מושבן של חברת "דורשי שלום ירושלים" שהקימה את בית המדרש ושל חברת כ"ח, ובהן הוא ודאי הסתייע במילוי שליחותו. בפריז ישבה הקהילה היהודית הגדולה והתוססת במערב אירופה על אישיה, זרמיה וארגוניה הדתיים והחברתיים המגוונים, שהשפעתם התפרסה על פני אירופה כולה ואף מחוצה לה. פריז של אותם ימים הייתה גם מרכז חברתי ותרבותי אוניברסלי של ספרות והשכלה, טכנולוגיה ומדע. נראה כי תקופות שהותו בפריז הפגישו את הרב עם תרבות ההשכלה המערב אירופית ועם החברה המודרנית והליברלית, והרחיבו את אופקיו של הרב הצעיר תאב הדעת שהגיע מארץ ישראל.

¹⁴ וכן אצל גרייבסקי, תרפ"ח, בעקבות אלמליח.

¹⁵ ונראה מהמשך דבריו כי היכרותו של ראב"ש עם ספרות ההשכלה השפיעה על יזמתו להקמת אגודת "דובב שפתי ישנים" בפאס (לעיל, הערה 7), בדומה לחברת "מקיצי נרדמים" האירופית. קרבת השם של החברות עולה כבר במאמר התמיכה של הרב יהודה אלקלעי "מקיצי נרדמים" מתרכ"ג: "חברה שלישית [...] 'מקיצי נרדמים' והם יחרתו בעט ברזל ועופרת כתבי יד [...] למען יהיו שפתותיהם דובכות בקבר [...] לכו חזו מפעלות אלהים כי גבר עלינו חסדו ועשה עמנו אות לטובה ונתן בלב האנשים האלה שלמים לייסד חברות קדושות האלו לטוב לנו כל הימים להחיותנו כהיום הזה" (פורסם בהמגיד, שנה ז [186], גליון 23–24. וראו אלקלעי, תשל"ה, עמ' 574–575).

החברה היהודית-אורתודוקסית בצרפת שהתמודדה עם בעיות המודרנה, ודמותם של רבני צרפת ובמיוחד הרב צדוק כהן, הרב הראשי של פריז, שפעל רבות לשילוב ההשכלה והדת, ודאי עמדו לנגד עיניו של ראב"ש, ועוררו את רוחו להרחיב את ידיעותיו בשפת העמים ולהבין את הבעיות והקשיים שמציבה המודרנה לאדם ולחברה הדתית-אורתודוקסית. נראה כי מגעו עם אישי הציבור ועם הליכות העולם הגדול בעת מסע שליחותו הראשון, והיכרותו עם בעיות המודרנה – תרמו לבניין אישיותו ולהכשרתו לתפקידיו הציבוריים בהמשך דרכו, ובמיוחד בתפקידו כחכם באשי במצרים.

התמודדותו כחכם באשי עם בעיות המודרנה

צבי זוהר, מהחוקרים הבולטים על דמותו ופעלו ההלכתי של ראב"ש במצרים,¹⁶ מייחס כאמור לפתיחות של הרב את נכונותו להתמודד עם הבעיות הסבוכות שמעמידים המדע והטכנולוגיה בפני בעלי ההלכה, ואת דרכי פסיקתו ההלכתית המתקדמת, אף הליברלית, גם בבעיות חברתיות הנובעות מהמודרנה וגם בשאלות משפטיות והלכתיות אחרות. לדעתו, "הפוסק בדורות האחרונים פועל בסיטואציה חברתית ומשפטית, השונה באופן מהותי מהסיטואציה שבתוכה פעלו פוסקי ההלכה עד האמאנציפאציה [...] ועליו להשיב על השאלה, כיצד להמשיך ביצירה היהודית בהווה חסרת התקדים, שהוא ועמו שרויים בה" (זוהר, תשמ"ג, עמ' 79).

לדעת זוהר (תשנ"ג), שתי בעיות מרכזיות עומדות בפני הרבנים בתקופה הבתראמנציפציונית, במיוחד במצרים שעברה בסוף המאה הי"ט תהליכי מודרניזציה חברתיים וטכנולוגיים מהירים. האחת היא החילון הדוחק את הדת לשוליים החברתיים תרבותיים (ממערכת המשפט, החינוך, התרבות וכד') שהרי מצרים היא כדברי ראב"ש "ארץ החופש והדרור", והשנייה היא ההתפתחות הטכנולוגית המואצת הגוררת עמה שינויים ניכרים בחיי היחיד והחברה (עמ' 7). בספרו "נהר מצרים" עוסק ראב"ש בכל דיני השו"ע למעט בחושן המשפט "כי חלק חושן המשפט לדאבון לב אין בו צורך להקהל בזמן הזה, שכל דיני

¹⁶ ראו ספריו: זוהר, תשנ"ג; תשס"א. וכן מאמרים שפרסם: זוהר, תשמ"ח; תשמ"ג; ועוד. וראו עיקרי תפיסתו של זוהר על דרכו של ראב"ש בפסיקת הלכה ובהנהגה אצל קרן, ללא תאריך, עמ' 13–16: https://jofa.org/sites/default/files/uploaded_files/gyrvshyn_byvzmt_hshh1.pdf (נדלה ב-29.2.2016).

ממונות נידונין בבתי משפט ממשלת הארץ ירום הודה, כידוע" (טוב מצרים, תרס"ח, לג, ע"ב), אך הוא מעניק לגיטימיות לשמירה על החוקים וסדרי המדינה בתחום הכלכלי אף אם הם נוגדים הלכה או מנהג דתי בנימוק ש"כל זה גלוי וידוע לכל בקי בסדר ומשטר השותפות בזמן הזה אשר הממשלות עיניהם פקוחות על זה ביתר שאת כדי להחזיק יישוב המדינה ולהרחיק העוול והחמס של פועלי האוון" (ומצור דב"ש, תרע"ב, סט, ע"ד).

תפיסה דומה הוא משמיע גם בנושא הגיור. מצד אחד מצמצם ראב"ש את אפשרות הגיור ומתאים אותו לחוק המצרי כדי לא ליצור קונפליקט בין החוק המקומי להלכה (זוהר, שם, עמ' 134–135), אך מצד שני הוא מבקש להקל בקבלת גיור של בני זוג נכרים "שאם לא נקבל אותה להתגייר, ילך החבל אחר הדלי וח"ו ישתמד וימיר דתו הבעל וע"כ אנו מעלימים עין ומקבלים אותה, ואחר שתתגייר משיאין אותם זה לזה בחופה וקידושין וכתובה כדת משה וישראל" (נהר מצרים, א, תרס"ח, קיא, ע"א).

ראב"ש מתייחס בחיוב להמצאות ולהתפתחויות הטכנולוגיות תולדות "חכמת האדם", ומודע להשפעתן על רבים מתחומי החיים ועל ההכרח בהכרעת ההלכה בהתאם למציאות החיים המשתנה:

ההמצאות החדשות רבו מאד בדורותינו, אשר גדלה ורחבה חכמת האדם בחרושת המעשה לכל מחשבת על ידי ידיעתם וחקירתם על יסודי הבריאה הראשיים [...] ויום נוצצים המצאות חדשות אשר לא שערום אבותינו וזקנינו, ותכבד העבודה על המורה להשיב שואליו דבר על ההמצאות החדשות [...] וקשה למצוא דוגמתם בתלמודנו הקדוש אשר ממנו תוצאות חיים בדרכי ההוראה, אם להתיר או לאסור ורק על ידי טרחא רבתי ומוח צלול ושקט וזמן פנוי מעסקים הטורדים יתכן לדמות מילתא למילתא [...] בים תלמודנו העמוק כולי האי, ואולי תמצא ידי לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא (ומצור דב"ש, תרע"ב, כג, ע"א).

וכך מכריע ראב"ש בהשלכות של המצאות הטכנולוגיה המודרנית על נושאים הלכתיים שונים: הדואר והטלגרף (מסירת גט), מסילת ברזל (חיוב האישה לעבור

מקום עם בעלה), התייחסות לגפרורים וחשמל ביום טוב, ייצור מזון, רפואה מודרנית (מילה) ועוד.¹⁷

לדברי זוהר (תשמ"ג), פעל ראב"ש בהכרעותיו מתוך מודעות היסטורית ומהכרה כי "לפוסק יש אחריות הן כלפי דתו ואמונתו והן כלפי בני אומתו, ואין הוא רשאי לבטל אחריות אחת כדי לקדם את השנייה. עליו להיות מודע למצוקת היהודים בסיטואציה המודרנית ולקשיים הרבים, הניצבים בפני מי שמבקש להמשיך בחיים יהודיים בחברה פתוחה [...], וכי קבלת אחריות הלכתית לקיום היהודי בהיסטוריה הממשית [...] פירושה הוא פעולה לפי מיטב שיקול דעתו המלומד של הפוסק, ומתוך רגישות למצב הכולל של בני עמו בעולם הבתראמאנציפציוני, אף בלא שפסק ההלכה יתחייב באופן דדוקטיבי מפסקים הלכתיים קודמים" (עמ' 80).

סיכום: השליחות הנעלמה

במאמר זה הוצגה שליחותו הראשונה של ראב"ש כשליח בית המדרש "דורש ציון" בירושלים, שליחות שהשפיעה, ככל הנראה, על דרכו הציבורית בהמשך חייו. לא ברור מדוע העלים ראב"ש שליחות זו ולא כלל אותה בתיאוריו הרבים על הקורות אותו בעת מסעותיו. ייתכן כי הסיבה לכך קשורה בדימוי שלו כמי שפעל מרבית ימי חייו בשליחות ציבורית, ואילו יציאתו למסע התרמה לטובת בית המדרש "דורש ציון" נחשבה כשליחות פרטית עבור מוסד פרטי. הסתייגותו של ראב"ש משליחי מוסדות פרטיים בשל פגיעתם בתרומות לכוללים מרומזת באיגרת פנימית של כוללות הספרדים בירושלים מיום כ"א אייר תרע"ב: "הרה"ג כמהרה"א ן' שמעון [ראב"ש] יצ"ו מתמרמר ע"ד [על דבר] ריבוי השלוחים ממוסדות שבירושלים, שמגיע נזק רב לשד"ר הכוללות" (פוזיילוב, תשנ"ח, עמ' 257). ואכן, בניגוד לשליחותו הראשונה, שנשאה אופי פרטי, שאר מסעותיו ופעילויותיו נשאו אופי ציבורי מובהק לטובת עדת המערביים או כחכם באשי של העדה הספרדית במצרים. על רקע תפיסה עקרונית זו, אפשר אולי להסביר את העלמת השליחות עבור בית המדרש "דורש ציון" בכתביו.

סיום שליחותו של ראב"ש ושיבתו לארץ ישראל בשנת תר"מ (1880), קשורים ככל הנראה לטרגדיה המשפחתית של מות אביו ורבו המובהק, ר' דוד בן

¹⁷ ריכוז הנושאים אצל זוהר, תשנ"ג.

שמעון (הצוף דב"ש) בטרם עת, ביום י"ח כסלו תר"מ, בעת שהיה באירופה. וכך הוא כותב בחודש אייר התרמ"ט (1889), במכתב ההמלצה שלו לשליח השני של ביהמ"ר דורש ציון, ר' אברהם אופלטקא:¹⁸ "כי תלאות איומות פגעו בי אחרי צאתי מאירופא, כי נגדעה קרן מעוזי בפטירת [...] עט"ר אדוני אבי ומורי [...] כמוהר"ר צוף דב"ש זיע"א [...] אוחיל לצורי יטיב אחריתי מראשיתי" (פנקס נדבות, א, דף 28).¹⁹

מקורות

מקורות ראשוניים

- אגרת לנדיבים (תרמ"ז). *אגרת לנדיבים לר' ר"א בן שמעון*. ירושלים: הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, J/13.
- אלמליח, א' (1920). *חכם בא לעיר. דאר היום*, 28.6.1920.
- בן שמעון, ר"א (תרמ"ט). *ספר אהבת הקדמונים*. ירושלים, דפוס שמואל הלוי צוקערמאן.
- _____ (תרע"ב). *ספר ומצור דבש*, ירושלים: דפוס שמואל הלוי צוקערמאן.
- _____ (תרס"ח). *ספר טוב מצרים*. ירושלים: דפוס שמואל הלוי צוקערמאן.
- _____ (תרס"ח). *נהר מצרים*, א. נא אמון (אלכסנדריה): דפוס פרג חיים מזרחי.
- כתב שליחות (תרמ"ה). *כתב שליחות לר' ר"א בן שמעון*. הספרייה הלאומית בירושלים, 4-199-42.
- פנקס נדבות (תרל"ח). *פנקס נדבות א, בית המדרש דורש ציון*, ירושלים. הארכיון הצינוני המרכזי, J32/6/1.
- פנקס נדבות (תרמ"ט). *פנקס נדבות ב, בית המדרש דורש ציון*, ירושלים. הארכיון הצינוני המרכזי, J32/6/2.
- שטר קניין (תרכ"ט). *שטר קניין – בית המדרש דורש ציון*, ירושלים. יד בן צבי, כתב יד, T79.

מחקרים

- אלבוים-דרור, ר' (תשמ"ו). *החינוך העברי בארץ ישראל*, א. ירושלים: יד בן צבי.
- אלקלעי, ד' (תשס"ד). *בשליחות ביהמ"ד דורש ציון*. עבודת תיזה בטורו קולג', ירושלים.

¹⁸ על ההבדלים בין שני השליחים ראו אלקלעי, תשס"ד, עמ' 125–128.

¹⁹ כתיבת מאמר זה לע"נ אחי סג"ד רפאל אהרן אלקלעי שנספה באסון הכרמל בכ"ה כסלו תשע"א, נסתיימה ביום י' מרחשוון, יום הזיכרון לראב"ש שנפטר בשנת תרפ"ט.

- _____ (תשס"ז). כתב החרם על בית המדרש "דורש ציון" בירושלים. *מים מדליז*, 18, עמ' 335–356.
- אלקלעי, י' (תשל"ה). מקיץ נרדמים. בתוך: י' רפאל (עורך), *כתבי הרב יהודה אלקלעי* (עמ' 573–580). ירושלים: מוסד הרב קוק.
- בר אשר, ש' (תשמ"ו). היהודים בצפון אפריקה ובמצרים. בתוך: מ' אביטבול ואחרים (עורכים), *תולדות היהודים בארצות האיסלאם*, ב (עמ' 319–362). ירושלים: מרכז שזר.
- ברטל, י' (1983). יישוב וחברה. בתוך: י' בן אריה וי' ברטל, (עורכים), *ההיסטוריה של ארץ ישראל, שלהי התקופה העות'מאנית (1799 – 1917)*, ח (עמ' 194–257), ירושלים: יד בן צבי וכתר.
- ברנאי, י' (תשל"ג). העדה המערבית בירושלים במאה הי"ט. בתוך: י' בן פורת ו' ואחרים (עורכים), *פרקים לתולדות היישוב היהודי בירושלים*, א (עמ' 129–140), ירושלים: יד בן צבי.
- בשן, א' (2012). פאס העיר. *אתר מודשת יהדות מרוקו* (הועלה לאתר ב-9.10.2012): <http://moreshet-morocco.com>.
- גולדשטיין, א' (תש"א). *שבעים וחמש שנה ל"דורש ציון"*. ירושלים: הוצאה פנימית.
- גרייבסקי, פ"צ (תרפ"ח). *זכרון לחובכים ראשונים*, חוברת יא.
- גת, ב"צ (תשכ"ג). *היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ד–התרמ"א, 1881–1840* ירושלים: יד בן צבי.
- דיין, ש' (תשנ"ד). חכמי המערב בירושלים. בתוך: ר"א בן שמעון, *טוב מצרים* (עמ' 7–83). ירושלים: הספריה הספרדית, מכון בני יששכר.
- זוהר, צ' (תשמ"ג). משנתם ההלכתית של חכמי ישראל במצרים המודרנית. *פעמים*, 16, עמ' 65–88. ירושלים: יד בן צבי.
- _____ (תשמ"ח). הלכה ומודרניזציה במצרים 1882–1918. בתוך: י' לנדאו (עורך), *תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית* (עמ' 577–608). ירושלים: הוצאת משגב.
- _____ (תשנ"ג). *מסורת ותמורה – התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880–1920*. ירושלים: מכון בן צבי.
- _____ (תשס"א). *האירו פני המזרח – הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון*, שער מצרים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- יערי, א' (תשי"ב). *שלוחי ארץ ישראל*. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- עמר, מ' (תשנ"ח). תולדות המחבר. בתוך: ר"א בן שמעון, *ספר נהר מצרים* (עמ' תקמא–תרטו). ירושלים: מכון טוב מצרים.
- פוזילוב, ג' (תשנ"ח). רבי רפאל אהרן בן שמעון, בתוך: *חכמי יהודי מצרים* (עמ' 217–260). ירושלים: ספריית המורה הדתי, משרד החינוך.

- קרן, ר' (ללא תאריך). גירושין ביזמת האשה – ניתוח שיטתו של הרב רפאל אהרן בן שמעון בספרו בת נעות המרדות. נדלה ב-29 בפברואר 2016 מתוך: https://jofa.org/sites/default/files/uploaded_files/gyrvshyn_byvzmt_hshh1.pdf
- Zohar, Z. (2010). Ben Shimon, R. A. In: N. Stillman (ed.), *Encyclopedia of Jews in The Islamic World*, I (pp. 422–423). Leiden, Boston: Brill.